Vedrana Čerina, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Croatia

Čitanje Paklene naranče Anthonyja Burgessa kroz Foucaulta

Abstract: Foucauldian Reading of Anthony Burgess's A Clockwork Orange

In his dystopian novel A Clockwork Orange (1962), Anthony Burgess focuses on the phenomenon of adolescent violence in order to investigate the nature of the relationship between the individual and the societal body as a whole. While doing so, Burgess depicts the society of A Clockwork Orange precisely as he sees the modern society – as striving to achieve a predictable functioning of the societal life. In order to achieve the set goal, the society will resort to any means necessary, including a systematic disciplining of the individuals, who are in return expected to accept whichever the role the authority instances have intended for them. The individual who refuses to do so is labelled as “abnormal”, as Michael Foucault would say, and is to be corrected and shaped into an exemplar citizen.

Foucault’s insights into the subject matter prove to be valuable for offering a possible interpretation of the issues at stake in Burgess’ A Clockwork Orange. Foucault’s reflections on the terms of power and discourse in their mutual correlation, and the role that they play in the process of an individual’s identity construction can serve to reinforce Burgess’ pessimistic outlook on the modern society as being fundamentally disciplinary and as aspiring to achieve societal obedience at the cost of individual freedom.

Keywords: Anthony Burgess, A Clockwork Orange, Michael Foucault, disciplinary society, identity, biopower, discourse

1. Uvod

Nakon višegodišnjeg boravka izvan domovine Anthony Burgess se početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća uslijed povratka u Veliku Britaniju susreo s fenomenom adolescentskog nasilja. Pripadnike dviju supkulturnih grupa – modsa i rockersa – britanska je javnost prepoznala kao ozbiljnu prijetnju državi i sigurnosti njezinih građana, a sukobi među navedenim grupama poprimili su razmjere zbog kojih su pojedini političari predlagali uvjetovanje mladih nasilnika na činjenje dobra. Vjerujući da je upravo mogućnost moralnog izbora ono što nas čini ljudima te da je bolje svjesno izabirati biti zao nego biti prisiljen činiti dobro, Anthony Burgess piše Paklenu naranču kako bi ukazao na zlouporabe koje bi mogle proizaći iz pokušaja primjene utopijskih planova za stvaranje idealnog društva putem usavršavanja pojedinca bihevioralnim uvjetovanjem![1]

Cilj je ovog rada ponuditi čitanje Paklene naranče upravo kao osude modernog društva kao disciplinarnog u kojemu se pojedinca svodi na poslušno proizvodno tijelo, odnosno na mehaničku igračku, kako bi se pod svaku cijenu postigla i održala društvena poslušnosti. Kao uporište za ovakvo tumačenje Burgessova djela poslužit će Foucaultovo tematiziranje pojmova moći i diskursa te njihove uloge u oblikovanju identiteta pojedinca u suvremenom, bitno disciplinarnom društvu.

2. Disciplinarna narav društva Paklene naranče

Dok Alex, protagonist i pripovjedač Paklene naranče, i njegovi druzja – njegova braća u nasilju – noću tumaraju ulicama u potrazi za novim žrtvama, iz stanova zgrada koje nalikuju "strašnim i veoma ogromnim planinama" (Burgess, Paklena naranča 26) kroz prozore dopire plavo svjetlo televizijskih prijemnika. "Buržoazija se skupljala unutra upijajući glupaje svjetske programe" objašnjava Alex čitatelju (48). Hodnici stambenih blokova ukrašeni su freskama na kojima su prikazani muškarci i žene "jako dobro razvijeni, strogi u dostojanstvu rada, uz radne stolove i strojeve i bez krpice platja na njihovim dobro razvijenim tijelima" (39). Zakonom je propisano "da svatko, tko nije dijete ili ne nosi dijete ili nije bolestan, mora ići rabotati" (42). Rabotati znači raditi. Riječ je to nadsat[2] govora kojim se Alex i njegovi vršnjaci služe umjesto standardnoga engleskog jezika. Analizirajući nadsat govor, Aggeler će u riječi rabotati prepoznati odjeke riječi rabbit (engleski zec), rob te robot (171). Svi su građani Paklene naranče koji poštuju zakon pomoću

jedne riječi – rabotati – označeni kao ljudi plahe naravi koji pod prisilom i bez prava glasa mehanički obavljaju dodijeljen im posao.

Društvo Paklene naranče disciplinarno je društvo koje teži proizvodnji korisnih, proizvodnih tijela te predvidljivom funkcioniranju. Svjesni svoje izloženosti stalnom nadzoru, pojedinci u takvom društvu preuzimaju odgovornost za vlastite postupke u okvirima ograničenja koja propisuju instance autoriteta. Moderno društvo, reći će Burgess u jednom drugom svome djelu, vjeruje da svatko ima pravo na iluziju slobode izbora.[3] Vladimir Biti pojašnjava da brojne anonimne institucije tek naoko pružaju zaštitu suverenoj individui u njezinu pravu na slobodan izbor te da je institucijska zaštita, zapravo, prerušena tehnika vladanja:

> *Umjesto da njihovo neprimjereno ponašanje sankcionira izravno država, odgovorne jedinke (kojima su državne institucije svojim "kapilarnim tehnikama uvježbavanja" ugradile savjest, dispozitive ili habitus) čine to spontano same na sebi da bi izborile društveno neophodni identitet. ("Performativni obrat" 24–25)*

Istražujući razvoj suvremenog društva kao disciplinarnog, Foucault u Nadzoru i kazni (1994) proučava Panoptikon, arhitektonski model zatvora Jeremyja Benthama. Panoptikon se sastoji iz kružne zgrade na rubnome dijelu, u kojemu su raspoređeni zatvorenici, te tornja u središtu, u kojemu je smješten nadziratelj. U svakoj od ćelija smješten je po jedan zatvorenik (radnik, pacijent, učenik, itd.) koji je svjestan da je izložen stalnom nadzoru. Provođenje moći je trajno, ako ne u izvršenju, tada u svojim učincima, te se ne da provjeriti. Zatočenik je svjestan stanja stalne vidljivosti te je time omogućeno automatizirano funkcioniranje moći. Panoptikon predstavlja model analiziranja društvenog tijela i odnosa moći koji ga prožimaju te ga Foucault prepoznaje kao uopćeni princip nove političke anatomije čiji predmet i krajnji cilj čine odnosi disciplina kao metoda provođenja moći u svakodnevnom životu. U svojoj je primjeni panoptički model polivalentan – upotrijebiti se može za reformu zatvorenika, liječenje pacijenata, poučavanje učenika, zatvaranje ludih, nadgledanje radnika – kad god se višestrukom broju pojedinaca treba nametnuti zadatak ili određeni oblik ponašanja. Discipline, objašnjava Foucault, nisu ustanove ili aparati, već "tip moći, modalitet njezina provođenja koji u sebi sadrži cijeli skup oruđa, tehnika, postupaka, razina primjene, meta" (Nadzor i kazna 222), a kojima se "osigurava uvođenje reda u ljudska mnoštva"

(224). Dok su isprva discipline služile tek neutraliziranju opasnosti, tijekom 17. i 18. stoljeća dolazi do njihove funkcionalne inverzije te se počinju primjenjivati s ciljem proizvođenja korisnih pojedinaca. Upravo se tijekom 17. i 18. stoljeća pojavila nova sustavna politička tehnologija – biomoć, oblikovana oko dviju komponenti, od kojih jedna ljudsko tijelo poima kao stroj, a druga kao vrstu. Za Foucaulta je biopolitika nov oblik potpunog nadzora, upravljanja te represije koju država provodi nad životima državljana oslanjajući se na znanost i tehnologiju.

U Paklenoj naranči generacija mladih izmiče djelovanju mehanizama discipliniranja, barem naoko. Ozloglašeno utjelovljenje te generacije i abnormalnog pojedinca kojega je potrebno iznova disciplinirati i popraviti[4] jest Alex: "Svi znaju malog Alexa i njegove druzja. Baš slavan dječačić je naš Alex postao" (Burgess, Paklena naranča 70).

3. Pojedinac koji se opire discipliniranju

Andrew Gibson primjećuje da Foucault razvija pojam abnormalnosti ili čudovišnosti na tragu Nietzschea kod kojega je čudovišnost određena kao "zapanjujući oblik nečega novog prije no što se ono uklopi u sferu ljudskog" (63). Gibson tumači da je čudovišno kod Foucaulta shvaćeno kao ono izvanjsko istini koja se ustrojava i održava pomoću institucionaliziranih pravila diskursa: "Ustrojbena moć diskurzivne prakse drži čudovišnost na sigurnoj udaljenosti odbijajući njene napade kao zastrašujuću ili neprihvatljivu prijetnju" (64). Čudovišno je stoga ono što je smješteno onkraj normativnih odredbi pojedine episteme[5] , te se utoliko čudovišno prepoznaje i kao oblik nepoštivanja društvenih normi.

Tijekom 17. i 18. stoljeća, kada se disciplinarne tehnike uspostavljaju u vojsci, školi, radionici, obitelji, u skladu sa skupom institucija vršenja kontrole i mehanizmom nadzora i distribucije pojedinaca, oblikuje se kategorija abnormalnog pojedinca te se kao abnormalan prepoznaje i pojedinac kojega je potrebno popraviti (Foucault, Abnormal 57–58). Biti pojašnjava da je kontrola koja se provodi putem disciplinarnih mehanizama nužni uvjet za stvaranje i održavanje slobode pojedinaca:

> *U suvremenu se društvu iskustvo slobode ne da odvojiti od prijetnje kaznom za napuštanje prostora u kojemu se ona smije prakticirati. Ako se ona uostalom kao vlasništvo prepušta*

pojedincu, onda on preuzima odgovornost za stalnu zaštitu od njezine korupcije "abnormalnošću". ("Performativni obrat" 27)

Nove prakse treniranja tijela i ponašanja sada se susreću s problemom onih pojedinaca koji se opiru discipliniranju i koji će iznevjeriti povjerenu im odgovornost. Uslijed neuspjeha svih uobičajenih tehnika, postupaka i pokušaja disciplíniranja koji se provode u okvirima obitelji, škole, radionice, ulice, crkve, policije, itd., pojedinca kojega je potrebno popraviti pokušava se ponovno disciplinirati u zatočeništvu koje je "opravdano samom potrebom da se pojedinci poprave i poboljšaju, kako bi uvidjeli pogrešnost svojih izbora te kako bi se ponovno uspostavili njihovi 'bolji osjećaji'" (Foucault, Abnormal 325).

Alexa lako možemo prepoznati kao čudovišnog imajući na umu zvjersko nasilje u kojemu pronalazi zadovoljstvo. No, Alex utjelovljuje čudovišno i u smislu u kojemu ga shvaća Foucault, kao oblik izdaje društvenih normi. Alex se od ostatka društvenog tijela razlikuje svojim izravnim i nepromišljenim pristupom životu. Nepromišljen je utoliko što vlastite postupke niti ne pokušava opravdati promišljajući njihove uzroke i posljedice, već naprosto priznaje čitatelju da radi ono što radi zato jer voli to raditi. Isto daje svakome za pravo. No, za razliku od poslušnih građana, Alex itekako promišlja načine na koje društvo funkcionira te uviđa da društvo želi lišiti svoje građane slobodne volje, jer ona podrazumijeva mogućnost da će građani vršiti izbore koji se ne podudaraju s općim dobrom:

Ali, braćo, ta grižnja nožnih noktiju oko toga što je uzrok zloće je ono što me pretvara u finog nasmijanog maljčika. Oni ne zalaze u to što je uzrok dobrote, pa zašto onda ta druga radnja? (...) Štoviše, zloća je u osobi, jedinki, vama ili meni samome samcitom, a tu osobu pravi stari Gospodjin iliti Bog i njegov je veliki ponos i radostja. Ali ne-osoba ne može imati zloću, što znači da oni u vladi i suci i škole ne mogu dopuštati zlo jer ne mogu dopuštati osobnost. I nije li naša suvremena povijest, braćo moja, priča o našim maljutkim osobama koje se bore protiv tih velikih strojeva? (Burgess, Paklena naranča 47)

Ponovimo, dvije su komponente oko kojih je oblikovana biomoć, od kojih jedna poima ljudsko tijelo kao stroj, a druga kao vrstu. Od sredine 18. stoljeća, kada se kao velika novost u tehnikama moći pojavljuje stanovništvo kao problem ekonomske i političke naravi te kada su vlade zapazile da

nemaju posla naprosto sa subjektima ili državljanima, već sa stanovništvom, stanovništvo je postalo nezaobilazni predmet političkih intervencija (Foucault, Istorija seksualnosti 21). Ono se kao polje subjektiviteta javlja ondje gdje se administrativna moć nad ljudima primjenjuje nizom regulativnih kontrola – putem identifikacije, standardizacije i reguliranja javnog ponašanja i rizika – odnosno, gdje se preuzimanje brige nad tijelom kao vrstom od strane države provodi kao biopolitika stanovništva. Ovaj se pol biomoći, pojašnjava Foucault, usredotočuje na znanstvene kategorije koje se tiču tijela kao vrste – rasu, rod, seksualne prakse, itd. (Istorija seksualnosti 96). Nadzorom koji se provodi kroz standardne institucije disciplinarnog poretka – statistiku, nadzor u državnim ustanovama, bolnicama, zatvorima, školama – te intervencijom u život stanovništva, koje postaje konstantni sklop biopolitike, moderna je država uvećala svoju moć.

Velike strojeve o kojima govori Alex – crkvu, školu, obitelj, pravosudne i političke sisteme, medije, kulturne ustanove – Louis Althusser naziva ideologijskim državnim aparatima, koji "prikladnim metodama kažnjavanja, isključivanja, odabira, itd., disciplineraju ne samo svoje službenike nego i svoje ovčice" (145). Kategoriju subjekta Althusser razumijeva kao konstitutivnu za ideologiju utoliko što sva ideologija ima za zadaću – koja je definira – konstituirati konkretnog pojedinca kao subjekta putem priziva ili interpelacije. Althusser navodi primjer policajca koji na ulici poviče "Hej, ti!" (174). Pojedinac koji se prepozna kao prozvan uslijed okretanja prizvan je u određenu subjektnu poziciju, te se time upisuje u ideologijski poredak. Jednom konstituirani kao subjekti, pojedinci će prepoznati postojeće stanje stvari kao upravo onakvo kakvo treba biti te će uvidjeti da moraju biti poslušni "Bogu, svojoj savjesti, svećeniku, de Gauellu, šefu", itd. (181).

Pitanju tvorbe identiteta pojedinca na koje je Althusser pokušao odgovoriti pojmom ideologije, Foucault pristupa razvijajući pojam diskursa. Za Foucaulta subjekt nije ni postojani ni transcendentni entitet izvan jedne ili druge subjektne pozicije, već se kao učinak proizvodi kroz različite diskurzivne formacije (Hall 10). Diskurs omogućava ili onemogućava smještanje u pojedinu subjektnu poziciju tako što daje ili uzima pravo na govor. Prepoznati se u prizivu zakona te zauzeti određenu subjektnu poziciju unutar diskursa znači ujedno se podčiniti regulatornoj moći diskursa, što Alex svjesno odbija učiniti. Razumijevanje disciplinarne naravi društva Alexu ne donosi prednost spram društva koje prezire jer on ne progovara iz pozicije govorećeg subjekta, te će njegove riječi društveno tijelo prepoznati tek kao "govor luđaka".

4. Nadsat – govor luđaka

Alex i njegovi vršnjaci sebe nazivaju nadsatima te se umjesto konvencionalnim engleskim jezikom služe nadsat govorom. Korištenje se vlastitog jezika protumačiti može kao čin lingvističke pobune – odbacujući službeni jezik društva, nadsat mladež odbacuje i njegovu službenu ideologiju. Korištenje vlastitog jezika, koji ostali članovi društva ne razumiju, osnažuje osjećaj solidarnosti među mladima te ih ujedinjuje u njihovu otporu spram službenog autoriteta. No, nadsat jezik ujedno i otuđuje mlade od ostatka društvenog tijela. Što je veća udaljenost između njih i običnih građana, lakše je nadsatima ispoljavati nasilje te opravdavati počinjene zločine. Budući da ni ne govore istim jezikom, običnim je građanima lakše izuzimati nadsate iz društva, a instancama autoriteta lakše je racionalizirati vlastite brutalne reakcije na okrutno nasilje nadsata. Nerazumijevanje nadsat jezika kao i izostanak ikakvog zanimanja za njega, svjedoči o pomanjkanju lingvističke fleksibilnosti društvenog tijela. Alex s druge strane, kao i drugi nadsati, razumije standardni engleski jezik te se njime vrlo vješto služi kada okolnosti to od njega zahtijevaju: "Uvijek sam koristio moj jako pristojni gospodski golos kad sam govorjao s onima na vrhu" (Burgess, Paklena naranča 87). Nadsat govor je utoliko dokaz imaginacijske nadmoći mladih spram običnih građana. No, uporabom vlastitog jezika nadsati se samovoljno smještaju na margine društva, što osujećuje zauzimanje ikakvih subjektnih pozicija unutar društvenog tijela kojemu pripadaju.

Foucault pojam diskursa shvaća kao "velike grupe iskaza" pri čemu su iskazi činjenice priključene na određeni povijesni kontekst, a koje se mogu ponavljati (Peternai 91). Diskurs kao reguliran način govora i djelovanja nudi govorniku subjektnu poziciju te se preuzimanjem pozicije za govor subjekt tvori, ali i podčinjava regulatornoj moći diskursa. Sâm je ulazak u diskurs određen odnosima moći koji prožimaju društveno tijelo (Hall 11). Foucault u Poretku diskursa tvrdi da je proizvodnja diskursa u svakom društvu istovremeno kontrolirana, selektirana, organizirana i preraspoređena kroz različite procedure ("The Order of Discourse" 52). Niti imamo pravo reći što god poželimo, niti smo slobodni o bilo čemu govoriti neovisno o okolnostima, kada i gdje god to poželimo. Nisu ni sva područja diskursa jednako otvorena ni prohodna za sve – dok su jedna uvelike zabranjena, druga se područja diskursa stavljaju na raspolaganje svim govorećim

subjektima bez ograničenja. Da bi uopće ušli u poredak diskursa kao govoreći subjekti, pojedinci moraju zadovoljiti određene uvjete. Govor pojedinca koji je odudarao od normativnih odredbi propisanih unutar određene episteme od srednjeg se vijeka prepoznavao kao govor luđaka. Takav govor nikada nije slušan, smatran je nevažnim, ni istinitim ni lažnim, te se utoliko može reći da govor luđaka nije ni postojao, već da je predstavljao tek mjesto povlačenja granice između razuma i ludila (Foucault, "The Order of Discourse" 53). Predstavnici autoriteta te obični građani društva prikazanoga u Paklenoj naranči percipiraju nadsat govor upravo kao govor luđaka.

Ulogu koju jezik odigrava u procesu proizvodnje identiteta pojedinca razmatra i Judith Butler, preuzimajući pri tome Foucaultovo shvaćanje subjekta kao učinka diskurzivnih praksi. "Jezik nije izvanjski medij ili sredstvo u koje izlijevam jastvo i iz kojega dobivam odraz toga jastva", tumači Butler (144). Naprotiv, identitet se konstruira upravo unutar jezika, uslijed prepoznavanja u prizivu zakona:

> *"Ja", kaže Butler, nastaje samo kroz čin prozivanja, imenovanja, interpelacije, a to diskurzivno ustanovljenje odvija se prije "ja", kao tranzitivno prozivanje "ja". Povrh toga, subjekt može reći "ja" tek ako je prozvan, ako mu se prozivanjem otvorilo mjesto u govoru. Iz toga slijedi da diskurzivni uvjeti društvenog prepoznavanja prethode nastajanju subjekta i uvjetuju ga. Samo prepoznavanje stvara subjekt. (Peternai 94)*

Pojam interpelacije ili priziva Butler nasljeduje od Althussera te pri tome ostavlja prostor za mogućnost proizvođenja identiteta i kroz pogrešno prepoznavanje ili odbijanje prepoznavanja. Time nas Butler upućuje na Foucaultovo shvaćanje pojma moći koje nužno uključuje i otpor. U Volji za znanjem (1982) Foucault odbacuje shvaćanje moći kao isključivo represivne jer ona ujedno i proizvodi – užitak, diskurs, znanje. Moć nije skup institucija, struktura ni aparata koji jamče državi podčinjavanje građana, već je moć "mnoštvo odnosa snaga imanentnih području u kojem se očituju" (Foucault, Volja za znanjem 65). Sveprisutna je, ne na način da sve obuhvaća, već da dolazi odasvud. Drugi član u odnosima moći, smješten unutar moći, jesu otpori. Kao što pruža mogućnost za govor, diskurs pruža subjektima i mogućnost za pružanje otpora normama koje ih podčinjavaju. Diskurs proizvodi i prenosi moć, osnažuje ju, ali je i izlaže te čini krhkom (Foucault, Volja za znanjem 71).

Ovakvo razumijevanje odnosa moći i diskursa, njihove uloge u tvorbi pojedinca kao subjekta te mogućnosti otpora sadržanoj u moći, a koja očitovanje poprima u diskursu, primijeniti se može u tumačenju Burgessove Paklene naranče. Generaciju mladih koja se odbija podčiniti disciplinarnim mehanizmima društva prepoznati možemo kao nepravilno raspoređene točke otpora, pri čemu nadsat jezik predstavlja onaj moment diskursa u kojemu se taj otpor moći očituje. Za razliku od nadsata, koji se propuštaju proizvesti kao govoreći subjekti, poslušni se građani prepoznaju u prizivu vlasti uslijed čega zauzimaju odgovarajuće subjektne pozicije koje im se otvaraju u diskursu.

5. Ponovno discipliniranje pojedinca kojega je potrebno popraviti

Predstavnici vlasti društva prikazanoga u Paklenoj naranči žele uvesti red među onaj dio stanovništva koji se opire tradicionalnim mehanizmima disciplininiranja, imajući pri tome na umu da su poslušni građani, zaplašeni brutalnostima adolescenata, voljni za mirniji život žrtvovati dio svojih sloboda te ne propitivati metode uvođenja reda. Vladu ne zanima toliko borba protiv zločina koliko očuvanje privida stabilnosti. Nasilnike koji su na slobodi počinje se primati u policijske postaje. Pretvarajući policiju u kriminalno tijelo vlada potiče nasilje, želeći doprinijeti paranoji građana te u krajnjoj mjeri postići poslušnost putem straha. S druge strane, vlada se oslanja na modernu bihevioristička tehnologiju da "izliječi" zatvorenike kako bi se kao korisni i ravnopravni građani mogli ponovno uključiti u društvo.

Petnaestogodišnji je Alex za počinjeno ubojstvo osuđen na četrnaest godina zatvora u Staji (State Jail Number 84F) gdje ga se lišava imena te mu se dodjeljuje broj – "tako da sam u dolasku i odlasku bio 6655321, a ne više vaš mali druzja Alex" (Burgess, Paklena naranča 81). Zbog povijesti iznimno nasilnih zločina Alex je odabran za podvrgavanje eksperimentalnom tretmanu uvjetovanja, "Obnavljajućem postupku", koji će mu omogućiti da ostatak života proživi kao uzoran građanin. Kombiniranjem lijeka koji izaziva fizičku nelagodu, "Ludovico tvari"[6] , te eksplicitnih prizora iznimno okrutnih zločina ubojstava, silovanja i mučenja koje je Alex prisiljen gledati, Alexovo je tijelo uvjetovano da na samu pomisao na nasilje reagira mučninom i boli: "Našeg

subjekta, vidite, goni prema dobru to što je, paradoksalno, gonjen prema zlu. Namjera da se ponaša nasilno popraćena je jakim osjećajem fizičke nelagode. Da se tome suprotstavi, subjekt se mora prebaciti na dijametralno suprotan stav" (Burgess, Paklena naranča 129).

Tijekom podvrgavanja jednom od tretmana Alex će zavapiti: "Ja, ja, ja. Što je sa mnom? Gdje je moje mjesto u svemu tome? Jesam li ja samo nekakva životinja, pas? (…) Trebam li ja biti samo naranča na navijanje?" (Burgess, Paklena naranča 130). Zanimljivo je primijetiti da u trenutku nemoći Alex poseže za riječima jedne od svojih mnogobrojnih žrtava. Naime, Alex i njegovi prijatelji su svojedobno provalili u dom F. Alexandera, pisca čiji roman nosi naziv Naranča na navijanje[7] , a iz kojeg je Alex iščitao sljedeće retke: "Pokušaj da se nametne čovjeku, biću sposobnom za slatkoću, za sočno curenje po konačnim bradatim usnama Boga, pokušati nametnuti, kažem, zakone i uvjete prigodne mehaničkoj kreaciji, protiv toga ja podižem mač svog pera" (Burgess, Paklena naranča 30). Nakon odlaganja rukopisa, Alex i njegovi druzja pisca će pretući te ga natjerati da gleda kako siluju njegovu suprugu, koja će od nanesenih ozljeda i umrijeti. Navedenim riječima Burgess nam sugerira da čovjeka – Alexa i F. Alexandera podjednako – treba poimati kao mikrokozmos za sebe, koji je, poput voća, sposoban za rast, za boju, miris i slatkoću. Poigravati se njime, disciplinirati ga, znači pretvoriti ga u mehaničku igračku.[8]

Tretman kojemu je podvrgnut Alex eksplicitan je primjer primjene disciplinarnih tehnologija kao skupa postupaka koji povezuju znanje i moć, a kojima je cilj proizvesti poslušno tijelo, koje će se moći podrediti, iskoristiti, preoblikovati:

> *Tijelo je također izravno uronjeno u političko okruženje; odnosi moći imaju na njega neposredno djelovanje; prožimaju ga, obilježavaju, uspravljaju, podvrgavaju mučenju, primoravaju na razne poslove, prisiljavaju na ceremonije, zahtijevaju neke znakove. Ovo je političko prožimanje tijela, ovisno o složenim i uzajamnim relacijama, vezano uz njegovu ekonomsku upotrebu. (Foucault, Nadzor i kazna 25)*

Ovakvo političko prožimanje tijela proizlazi iz njegove ekonomske vrijednosti – tijelo jest korisna snaga tek kada je podčinjeno i proizvodno. Već je rečeno da se biomoć oblikuje oko dvije sastavnice od kojih se biopolitika stanovništva javlja sredinom 18. stoljeća. Druga sastavnica biomoći jest anatomo-politika ljudskog tijela, koja ljudsko tijelo shvaća kao stroj te ga neposredno

disciplinira, a koja se pojavila još u 17. stoljeću (Foucault, Volja za znanjem 96). Ljudskom se tijelu već tada počelo pristupati kao predmetu kojim je potrebno manipulirati te koji je potrebno kontrolirati. Kako bi označio način na koji se "život i njegove mehanizme uvodi u područje eksplicitnih računa, a moć-znanje uzima kao činitelja preobrazbe ljudskog života" (Volja za znanjem 99), Foucault je u teorijsko-filozofski diskurs uveo pojam biopolitike. Prema Foucaultu, do razdoblja biopolitike dovela je moć proizvodnje života uz pomoć znanosti i tehnologije.

Nakon što je dvije godine proveo kao zatvorenik i pacijent u nekima od "brojnih diskriminiranih, monstruoznih zona u koje je racionalno društvo pomnjivim obzidavanjem pohranilo svoju zazornu izvanjkost" (Biti, "Performativni obrat" 26), a koje Foucault u svojim ranim radovima naziva heterotopijama,[9] Alex se smatra rehabilitiranim. "Spreman okrenuti drugi obraz, spreman biti razapet radije nego da razapne, bolestan u srcu pri pomisli da ubije čak i muhu" (Burgess, Paklena naranča 132), Alex je slobodan ponovno se uključiti u društvo kao poslušni građanin. Bezopasan i bespomoćan, Alex će uskoro postati žrtva u svakodnevnom ophođenju sa svojim sugrađanima te će politička oporba u njemu prepoznati "žrtvu modernog doba" koja se može iskoristiti u ime "viših ciljeva". Bezizlaznost situacije u kojoj se zatekao Alexa će navesti na pokušaj samoubojstva. Uslijed nepovoljnih reakcija javnosti, predstavnici vlasti će, pragmatični povrh svega, odrediti podvrgavanje Alexa još jednome postupku, "dubinskoj hipnopediji", kako bi mu ponovno bila dana mogućnost moralnog izbora te kako bi Alex slobodno mogao izabirati ono što mu pruža ponajveća zadovoljstva – bezumno nasilje.

6. Čovjek Zapada kao životinja koja priznaje

U posljednjem, dvadeset i prvom poglavlju knjige[10] , Alex se odriče nasilja. Uslijed svoje ispovijesti čitatelju Alex osvještava promjene kroz koje je prošao: "Ja sam kao odrastao" (Burgess, Paklena naranča 188). No, ono što se naoko može ocijeniti kao Alexovo sazrijevanje može se protumačiti i kao konačno podlijeganje sustavnom discipliniranju. Alex je sada, u dobi od osamnaest godina, zaposlen te mijenja svoj stav prema novcu: "Nisam znao od čega, ali tih zadnjih dana postao sam kao škrt. Došla mi je u golovu kao želja da zadržim svu svoju lijepu lovicu za sebe, da to kao zgrćem iz nekog razloga" (Burgess, Paklena naranča 181). Ostavlja svoje prijatelje da ispijaju mlijeko-plus[11] te se pridružuje "tupim ljudovima, kao običnim, koji su imali ta jako strpljiva i

bezizražajna licoja i ne bi nikome naškodili", koji "govorjaju kao tiho i pitjaju svoje fine neškodljive čajiće i kave" (Burgess, Paklena naranča 185). Alex uviđa da će zadovoljstvo koje je nekoć pronalazio u brutalnim činovima nasilja sada morati tražiti drugdje:

To je bio Vaš Skromni Pripovjedač Alex kako se vraća kući s posla na tanjur dobre tople večere, i tamo je bio taj komad sav pun dobrodošlice i pozdrava i ljubavi. (…) Jer u toj drugoj sobi u kolijevci ležao je grgoljeći gu gu gu moj sin. Da da da, braćo, moj sin. I sad sam osjetio tu boljšu veliku šupljinu u svom pljotu, osjećajući se i sam iznenađen sobom, O braćo moja. (Burgess, Paklena naranča 188)

Alex i sâm u konačnici postaje jedan od proizvodnih, poslušnih, bezopasnih građana. Iako pokušaj popravljanja Alexa putem "Obnavljajućeg postupka" nije urodio plodom, zanemariti se ne mogu godine izloženosti disciplinarnim mehanizmima kojima je Alex bio podvrgnut kao i svaki drugi pripadnik društva. Uviđajući to, Alex se uspoređuje s igračkom na navijanje:

Ali mladost je samo biti onako kakva bi mogla biti životinja. A ne, to nije samo kao biti životinja, koliko kao biti jedna od onih maljutkih igračaka što viđate da prodaju na ulici, kao mali čelovjeci napravljeni od lima i s oprugom unutra i ključem za navijanje vani i naviješ ga grr grr grr i onda idja, kao hoda, O braćo moja. Ali idja u ravnoj crti i lupi ravno u stvari bong bong i ne može promijeniti ono što radi. (Burgess, Paklena naranča 188)

Naš "Skromni i Napaćeni Pripovjedač" izlaže svoju pripovijest i sebe sama čitatelju u formi ispovijedi. Foucault tvrdi da je priznanje jedna od najcjenjenijih tehnika za proizvođenje istine u modernom društvu (Volja za znanjem 46). Institucionalni poticaj na priznanje, sveprisutna i gotovo bezgranična zadaća da se priznanje izriče, sebi samome ili drugome, te upornost instanci moći da slušaju eksplicitno artikulirani govor ispunjen pojedinostima Foucault prepoznaje kao "egzemplarni mehanizam takozvane kapilarne kontrole društva" koja je "najdjelotvornija ondje gdje stvara privid oslobođenja čovjeka" (Biti, Pojmovnik 19). Naime, ovakav poticaj na priznanje čini samu srž procesa individualizacije. Vjerujući da će mu priznanje omogućiti povratak k sebi samome te da "priznanje oslobađa, moć ušutkuje", čovjek ispovijedajući se postaje uporabnom "životinjom koja priznaje" (Foucault, Volja za znanjem 44). Upravo takav učinak proces priznavanja ima po Alexa. Sva ta razbrbljana pozornost, zaključuje Foucault, za zadaću ima osigurati napučenost,

reproducirati radnu snagu te održati društvene odnose koji će biti ekonomski korisni i politički konzervativni (Volja za znanjem 29).

7. Zaključak

"A onda, što ćemo?" – pitanje je kojim započinje Paklena naranča (1962), a koje se opetovano javlja u djelu, podsjećajući čitatelja uvijek iznova na slobodnu volju kao središnju temu djela. Anthony Burgess čitatelja suočava s dvojbom – je li bolje svjesno izabirati biti zao ili biti primoran na činjenje dobra? Burgess ne dvoji oko odgovora te staje u obranu pojedinca i njegove slobode izbora, čak i ako je pojedinac u pitanju monstruozan i zvjerski zao poput Alexa, pripovjedača i protagonista Paklene naranče.

Michael Foucault se u svome opusu bavio temama moći i diskursa te ulozi koju imaju u tvorbi identiteta pojedinca u modernom društvu koje određuje kao disciplinarno. Navedene se teme iščitati mogu i u Paklenoj naranči. Društvo Paklene naranče smjerajući postizanju predvidljivog i ekonomski učinkovitog funkcioniranja putem različitih disciplinarnih mehanizama – koji djeluju putem obitelji, medija, političkog, pravosudnog i kulturnog sustava – trenira pojedince kako bi ih oblikovalo u poslušne i korisne građane. Pojedinac koji ne podliježe takvom discipliniranju te ne preuzima subjektnu poziciju koju mu je društvo namijenilo označava se kao abnormalan, uslijed čega ga se upućuje na ponovno, ovaj put eksplicitnije, discipliniranje pomoću postupaka bihevioralnog uvjetovanja. Navedenog pojedinca utjelovljuje Alex.

Alex je uistinu vješt pripovjedač te progovara iz pozicije žrtve, tražeći suosjećanje čitatelja koje naziva svojom braćom. Poetičnost i muzikalnost nadsat jezika kojim se Alex služi pomažu mu prikriti stvarni sadržaj njegove naracije, pa se čitatelj uistinu može zateći kako staje na stranu Alexa u njegovu sukobu s društvom koje ga pokušava disciplinirati. No, ne smije se zaboraviti da je svaka interakcija s drugim pojedincima za Alexa prilika za bezumno nasilje u kojemu pronalazi izuzetan užitak.

Foucault je smjerao ustanoviti povijest različitih načina na koje se pojedinci proizvode kao subjekti. Proces proizvodnje subjekta u modernom društvu pratiti možemo i u Paklenoj naranči, koja je pomno strukturirana iz tri dijela. U prvom dijelu upoznajemo Alexa kao prijestupnika. Odbijajući

prihvatiti ulogu poslušna građanina, Alex svojevoljno ostaje na marginama društva, te ga društvo prepoznaje kao pojedinca kojeg je potrebno popraviti. U drugom dijelu knjige Alex je u ulozi zatvorenika, a zatim i pacijenta. U zatočeništvu ga se lišava mogućnosti moralnog izbora kako ne bi mogao vršiti izbore osim onih koje društvo odobrava. U trećem dijelu Alex konačno podliježe mehanizmima discipliniranja. Uslijed ispovijesti čitatelju, Alex postaje "uporabna životinja koja priznaje" te je kao takav slobodan zauzeti predviđeno mu mjesto u društvu. Alex je sada, kao i svaki drugi poslušni građanin – ne samo društva Paklene naranče već i suvremenog društva – tek naranča na navijanje. Dok izvana odaje dojam bića koje je poput voća sposobno za rast, slatkoću, boju i miris, on je tek mehanička igračka koju će država ili društvo navijati po potrebi.

Bibliografija

Aggeler, Geoffrey. Anthony Burgess, the Artist as Novelist. University, AL: University of Alabama, 1979. Print.

Althusser, Louis. "Ideology and Ideological State Apparatus (Notes Towards an Investigation)." Lenin and Philosophy and Other Essays. Ed. Fredric Jameson. New York: Monthly Review Press, 1971. 127–186. Print.

Biti, Vladimir. Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije. Zagreb: Matica hrvatska, 2000. Print.

Biti, Vladimir. Politika i etika pripovijedanja. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002. Print.

Biti, Vladimir. "Performativni obrat teorije pripovijedanja." Biti, Politika i etika pripovijedanja 7–31.

Burgess, Anthony. Paklena naranča. Prev. Marko Fančović. Zagreb: Zagrebačka naklada, 1999. Print.

Burgess, Anthony. The Wanting Seed. New York, London: W. W. Norton & Company, 1996. Print.

Burgess, Anthony. You've Had Your Time. London: Vintage, 2002. Print.

Butler, Judith. Nevolje s rodom. Prev. Mirjana Paić-Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka, 2000. Print.

Foucault, Michael. Abnormal. London, New York: Verso, 2003. Print.

Foucault, Michael. Istorija seksualnosti: Volja za znanjem. Prev. Jelena Stakić. Beograd: Prosveta, 1982. Print.

Foucault, Michael. Nadzor i kazna: rađanje zatvora. Prev. Divna Marion. Zagreb: Informator, 1994. Print.

Foucault, Michael. "Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias." 1967. Architecture/ Mouvement/ Continuité 5 (1984): 46–9. Print.

Foucault, Michael. "The Order of Discourse." Untying the Text: A Post-Structuralist Reader. Ed. Robert Young. Boston, London i Henley: Routledge & Kegan Paul, 1981. 51–78. Print.

Gibson, Andrew. "Pripovijedanje i čudovišnost." Biti, Politika i etika pripovijedanja 61–79.

Hall, Stuart. "Introduction: Who Needs Identity?" Questions of Cultural Identity. Eds. Hall, Stuart and Paul du Guy. London: Sage Publications, 1996. 1–17. Print.

Peternai, Kristina. Učinci književnosti. Zagreb: Disput, 2005. Print.

[1]Utoliko se ovo djelo može čitati kao odgovor na Walden Dva (1948), utopijsko djelo američkog psihologa B. F. Skinnera. U djelu Skinner opisuje malu, pomno planiranu zajednicu, čije se funkcioniranje temelji na principima bihevioralne psihologije, a u kojoj se pojedinci osjećaju slobodnima, iako se strože nego ikada pridržavaju nametnutih im pravila (Burgess, You've Had Your Time 26–27).

[2] Nadsat jezik je Burgessova tvorevina. Sama riječ nadsat dolazi iz ruskog jezika, a ekvivalent u engleskom jeziku joj je sufiks teen. Sastoji se od dvjestotinjak riječi posuđenih iz ruskog jezika, a uključuje česta ponavljanja, izraze karakteristične za razgovorni engleski jezik, šekspirijanski i biblijski jezik te učestalu uporabu riječi like (kao). Burgess koristi nadsat jezik da prikrije stvarni sadržaj Alexova pripovijedanja, kako strast koju pokazuje prema nasilju ne bi potkopala njegov autoritet pripovjedača. Burgess se protivio prijedlogu izdavača da se uz Paklenu naranču priredi rječnik nadsat riječi, pošto je knjigu, koja se bavi temom discipliniranja, zamislio i samu kao disciplinarnu. Do kraja romana, čitatelj je discipliniran na učenje ruskog jezika te roman utoliko predstavlja eksperiment lingvističkog programiranja (Burgess, You've Had Your Time 38).

[3] "Možda zbog toga što imamo vladu koja vjeruje da svatko ima pravo na privid slobodne volje" (Burgess, The Wanting Seed 242; moj prijevod).

[4] Foucault navodi tri skupine pojedinaca koji se označavaju kao abnormalni, odnosno čudovišni: ljudsko čudovište (koje se kao takvo prepoznaje u odnosu na prirodne i društvene zakone podjednako), pojedinac kojega je potrebno popraviti (o kojemu će biti više riječi u ovome radu) te pojedinac koji masturbira (koji proizlazi iz međuodnosa seksualnosti i organizacije obitelji te, u konačnici, iz prepoznavanja djetetova tijela kao seksualnoga) (Abnormal 323–326).

[5] Pojmom episteme Foucault razumijeva spoznajni prostor određenog povijesnog razdoblja, "mrežu označavajućih odnosa između riječi i stvari koja ustrojava predodžbe, prakse i tekstove" (Biti, Pojmovnik 108).

[6] Burgess, i sam skladatelj i glazbenik, koristi naziv lijeka kako bi podsjetio čitatelja da je Alexov omiljeni skladatelj Ludwig van Beethoven. Ljubav prema klasičnoj glazbi još je jedna odlika koja Alexa izdvaja iz društvenog tijela. Vladin psiholog koji provodi Alexovo "liječenje" odabire Beethovenovu Petu simfoniju kao glazbenu podlogu za film koji je Alex prisiljen gledati, a koji

prikazuje metode mučenja koje su primjenjivali nacisti tijekom Drugoga svjetskog rata. Alex je time uvjetovan da, kao i na nasilje, i na klasičnu glazbu reagira mučninom.

[7] U hrvatskom prijevodu Burgessovo je djelo nazvano Paklena naranča, dok je naziv romana F. Alexandera u samoj Paklenoj naranči preveden kao Naranča na navijanje. U engleskom izvorniku obje knjige nose isti naziv – A Clockwork Orange.

[8] U eseju Clockwork Marmalade (1971), napisanome nakon što je Stanely Kubrick snimio istoimeni film po uzoru na američko izdanje Burgessove Paklene naranče, Burgess pojašnjava: "Stephen Dedalus Jamesa Joycea [u Uliksu] govori o svijetu kao o 'spljoštenoj naranči'; čovjek je mikrokozmos ili mali svijet; organskog je rasta poput voćke, sposoban za boju, miris i slatkoću; poigravati se njime, uvjetovati ga, znači pretvoriti ga u mehaničku kreaciju" (citirano u Aggeler 181; moj prijevod).

[9] Heterotopijama devijacije Foucault naziva mjesta u koja se smještaju pojedinci čije se ponašanje razlikuje od onog propisanog normom ("Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias" 5).

[10] Svaki od tri dijela Paklene naranče sastoji se od sedam poglavlja. Broj sedam može se prepoznati kao upućivanje čitatelja na sedam doba čovjekova života koje Shakespeare navodi u Kako vam drago. Dvadeset i jedan, ukupan broj poglavlja, simbolizira punoljetnost i odrastanje.

[11] "Pa, ono što su tamo prodavali bilo je mlijeko plus još nešto … pa si ga mogao pjati s vellocetom ili synthemescom ili drencronom ili jednom ili dvije druge vešče što bi ti dale finih mirnih horroršo petnaest minuta divljenja Gospodjinu i svim Njegovim svetim anđelima u tvojoj lijevoj cipeli sa svjetlima koja ti pršte svud po mjazgu. Ili si mogao piti mlijeko s noževima unutra, i to bi te izoštrilo i učinilo spremnim za malo prljavog dvadeset-na-jedan, i to je bilo ono što smo pjatili ove večeri s kojom otpočinjem cijelu ovu priču." (Burgess, Paklena naranča 11)

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License